

Радянські масові депортації: інструкція з асиміляції для російської влади

Анна Яценко, дослідниця меморіальної культури, ГО «Після тиші»

Від початку повномасштабної війни з РФ понад [1.2 млн](#) громадян/ок України (станом на 18 травня) примусово вивезли з тимчасово окупованих населених пунктів на російську територію, з них близько 200 тисяч дітей. Перевірки на численних блокпостах, утримання у фільтраційних пунктах, допити, огляд документів, телефонів — про це [розповідають](#) ті, кому вдалося виїхати з Росії в безпечні країни. А яка доля тих, хто залишилися, не мали документів, грошей, знайомих? Їх відправляють у депресивні регіони Росії. Люди отримують [листівки](#), у яких їм пропонують оселитися на Далекому Сході. Наприкінці квітня понад 300 мариупольців привезли в Приморський край. Дітей одразу розподілили в дитячі садки і школи, хоча місцеві чиновники/ці [нарікають](#), що у тих «є труднощі з російською мовою».

Російська влада називає цей процес евакуацією. Проте наскільки вона добровільна? Принаймні дехто з мариупольців свідчить [про примус](#). Українська влада [наполягає](#) на іншому терміні — «депортація», а отже, порушення міжнародного права. Директор(к)и меморіальних музеїв окупації в Литві, Латвії й Естонії [порівнюють](#) дії Росії з радянськими масовими депортаціями середини ХХ століття. Історик Детлеф Брандес означає депортацію як вимушену міграцію в межах держави чи сфери її впливу разом з окупованими нею територіями, до якої змушують своїх або іноземних громадян/ок. Це відрізняє депортацію від вигнання — переміщення населення за межі держави. У депортації бувають різні мотиви й цілі. Найчастіше їх використовують як один із насильницьких методів нейтралізувати реальних чи уявних противників режиму. Особливо це стосується територій, де вплив режиму був недостатній, — у прикордонних, окупованих або анексованих регіонах.

У Радянському Союзі депортації набрали особливого розмаху через потребу освоювати землі із суворим кліматом та через брак робочої сили. Вони слугували для усунення й перевиховання тих, кого влада вважала нелояльними і неблагонадійними, або як покарання. Звісно, радянські масові депортації і російську так звану евакуацію не можна ототожнювати. Проте в їхній реалізації є схожа мета — розбудувати депресивні регіони руками українських громадян/ок, асимілювати їх і розчинити серед російського населення. І так підтвердити імперський міф, що ніяких українців не існує, це лише «неправильні росіян(к)и». «На прикладі руїн українських міст і в російській практиці масових вбивств, зґвалтувань та депортацій твердження, ніби нації не існує, — це риторична підготовка, щоб її знищити», — [вважає](#) історик Тімоті Снайдер.

Радянські масові депортації почалися 1918-го і тривали понад 30 років. Їхніми жертвами стали понад 6 мільйонів осіб — представники/ці різних етнічних, соціальних і релігійних груп.

Перші депортації з території України відбулися в 1930-х роках. Тоді до Казахстану виселяли заможних селян («куркулів»), а також етнічних поляків і німців із прикордонних областей, бо вважали їх потенційними шпигун(к)ами. З початком Другої світової війни депортації набрали ще більших масштабів. У 1941 році з півдня і сходу України виселили німців, яких підозрювали в симпатіях та очікуванні німецьких військ. У 1944-му депортували кримських татар/ок, вірмен/ок, болгар/ок і греків/инь Криму, на яких поклали колективну відповідальність за колаборацію з нацистами.

Особливу ж увагу режим зосередив на Західній Україні. У 1940–1941 роках звідти депортували в Сибір, Середню Азію і на Далекий Схід близько 200 тисяч осіб — етнічних поляків, євреїв, українців. До 1953 року жертвами стали ще понад 210 тисяч осіб. Більшість із них — родини учасників/ць українського націоналістичного підпілля, які тоді перебували на нелегальному становищі, загинули або відбували терміни в таборах ГУЛАГу. Також сім'ї заможних селян/ок, які опиралися колективізації, членів/членкинь релігійної організації Свідків Єгови та вояків [армії Андерса](#). Процес звільнення почався через рік після смерті Сталіна і затягнувся аж до середини 1960-х. Відновити всі громадянські права й вільно говорити про пережите люди змогли лише в незалежній Україні.

Тема депортацій, як і інших злочинів радянського періоду, в сучасній російській політиці пам'яті маргіналізована й замовчувана. У вересні 2021 року в статті «Про нові міста Сибіру» міністр оборони Росії Сергій Шойгу описував майбутні плани розбудови краю. Зокрема, говорив, що ідея грандіозного будівництва не нова, а «в радянські роки Сибір приймав сотні тисяч молодих людей, які приїхали на

ентузізмі з усієї країни» і «залишалися тут працювати, приїхавши із західних областей Білоруси, України, із Закавказзя, Поволжя й Середньої Азії».

Романові Скицькому нині 75 років. Він згадує, як вступав до університету у Львові: «Був так званий перший відділ. І раз на пів року там кагебіст сидів, і була така своєрідна гра. Він знав, хто я і батько хто. Та завжди: “А чому ваші родителі уехали так далеко от Львова?” Ну, стандартна відповідь була: “Они очень восприняли советскую власть, с энтузиазмом, и захотели поехать на стройки коммунизма”. І зрозуміло, що я дурницю говорю. Але так було прийнято». Насправді батька Романа запроторили в табори ГУЛАГу, а його самого з матір'ю, бабусею і дідусем депортували на Далекий Схід. Туди потрапляла кожна шоста депортована із Західної України особа. Як і для радянської, для сучасної російської влади Далекий Схід залишається першочерговим місцем розселення українців та українок.

Батько, мати, дружина, діти, тесть, теща, брат, сестра, тітка, дядько — депортації із Західної України підлягали рідні й близькі тих, кого режим уважав ворогами, а отже, вся сім'я ставала потенційними ворогами. Історикиня Тамара Вронська [називає](#) цю практику «сімейним заручництвом».

Списки тих, хто підлягає депортації, формували таємно. У помешкання вривалися вночі або на світанку. На збори давали кілька годин, часу не вистачало, щоб узяти найнеобхідніше, решту майна конфіскували. Найчастіше людей одразу депортували, а з кінця 1948 року доправляли на пересильні пункти, де могли утримувати місяцями. Їх перевозили в товарних вагонах, які маскували написами «пшениця», «добровольці», «рогата худоба». Шлях до місць заслання був довгим і виснажливим. Через відсутність медичної допомоги, холод і голод до кінцевого пункту потрапляли не всі.

У прибулих відбирали паспорти, натомість видавали спеціальні посвідчення або довідки. Відтоді вони ставали «спецпоселенцями». Залишати місце поселення заборонялося, з 1950 року людей узагалі змушували підписувати «добровільну згоду» на довічне заслання. За втечу могли дати 20 років ув'язнення. Людей закріплювали за якимсь підприємством, головню видобувної і лісової галузей. Праця була обов'язковою. За ухилення загрожувала кримінальна відповідальність — 8 років ув'язнення. Фізично слабших посилали в колгоспи. Тих, хто не могли працювати зовсім, уважали утриманцями. За роботу платили навіть менше, ніж місцевим робітникам/цям. Мати Романа Скицького Ірина в листі до батька в табір писала: «Страшно журюся лиш цим, що не можу Тобі допомогти. Бо лиш подумай, працювала я тяжко на дорозі, думала зароблю хоч 10 карбованців у день, а вийшло по 2,50 в день і там 8 днів як даром проробила. Навіть не можу собі фуфайки і штанів купити».

Одна з цілей радянських депортації — мовна і побутова асиміляція. Особливо це стосувалося дітей. Їм була доступна лише російськомовна освіта, тому доводилося підлаштовуватися. Хоча в сім'ях спілкувалися українською, за порогом дому люди вимушено переходили на російську. Ідеологічне виховання вимагало брати участь у дитячих комуністичних організаціях. Марта Введенська, якій на момент депортації було 12 років, згадує, як її з однокласниками/цями зачинили в школі в Томській області і примушували вступити в піонерію, поки батьки не вчинили скандал і не забрали дітей.

Проте освіта була радше привілеєм, ніж нормою. Через відсутність одягу, взуття і підручників, хвороби та недоїдання кожна третя дитина не відвідувала школу. Багато дітей мусили разом із дорослими працювати на лісозаготівлях, видобутку вугілля, на будівництві заводів і фабрик, укладанні доріг. Ті, хто змогли завершити навчання, не могли здобути вищу освіту через обмеження в пересуванні. Навіть після формального звільнення окремі спеціальності у вищій школі для них залишилися недоступними.

Жінки становили майже половину від загальної кількості депортованих. Переважно від них і залежало виживання родини: догляд за дітьми й батьками, турбота про харчування, одяг, житло. Це поєднувалося з тяжкою понаднормовою працею. Крім того, їм загрожували сексуальні домагання з боку керівників підприємств, адміністрації поселень та місцевих чоловіків. Ірині Скицькій [докучав](#) керівник місцевої пошти. Вона довгий час не отримувала листів від чоловіка з табору. Згодом виявилось, що і її листи не надходять адресатові, — усі їх перехоплював головний поштар. Він запевняв Ірину, що чоловіка вже немає в живих і пропонував одружитися. Історикиня Тамара Вронська стверджує, що влада заохочувала створення нових сімей. Їм обіцяли земельну ділянку й кредит на придбання будівельних матеріалів, сподіваючись, що люди залишаться там назавжди. Часто в таких стосунках не йшлося про романтичний складник, бо одруження ставало стратегією виживання.

Розчинити в казані інших народів — ще один спосіб асиміляції. Вимушеними сусідами українців із Західної України ставало місцеве населення і ті, кого вже депортували сюди в попередні десятиліття: німці, поляки, литовці, естонці, латвійці, кримські татари й інші. Через створений радянською пропагандою образ «бандитів-бандерівців» депортованих зустрічали з острахом. З часом стосунки покращилися, але українці однаково трималися купи. Наприклад, старалися одружуватися між своїми, часто земля(ч)ками або й з односель(и)цями.

Збереження культурної ідентичності не тільки підтримувало спецпоселенців/ок морально, а й стало об'єднавчою силою, своєрідною формою спротиву. Вони таємно збиралися для відзначення релігійних свят, носили традиційне вбрання. Вони створювали хоріві й театральні гуртки, музичні ансамблі. Проте їхня творчість не могла вийти за межі художньої самодіяльності. Твори підлягали перевірці й цензурі. Усе, що викликало найменші підозри, загрожувало обернутися обвинуваченням в «антирадянській пропаганді» й ув'язненням у таборах. Роман Жеплинський разом з братом організував у Сибіру капелу бандуристів. У неофіційній розмові секретар парторганізації попередив його, що «ходять чутки» про підготовку бандуристів до Шевченківського свята, а твори Кобзаря або заборонено, або ж вони націоналістичного характеру. Партієць просив не розголошувати «нашу бесіду», але «по-дружескі» радив офіційно в клубі такі пісні не виконувати, бо комендатура може розіслати бандуристів по різних «удальонних місцях». У «такі місця» потрапила Надія Логоза, яку депортували в Амурську область. Там вона з іншою молоддю співала українські пісні й декламувала вірші. Її заарештували після доносу й на п'ять років запроторили в табори ГУЛАГу.

Повномасштабна російська-українська війна ставить перед нами абсолютно нові виклики. Проте історичні паралелі допомагають зрозуміти підґрунтя сучасних російських насильницьких практик. Досвід радянських масових депортацій переосмислено по-різному: в Україні це трагічне минуле, а для Росії це ностальгія за можливістю розбудувати імперські окраїни. Більшість жертв радянських масових депортацій із Західної України повернулися додому, щойно настала така змога. Запорукою цього став тихий спротив асиміляційній політиці. Чому цей досвід важливий нині? Бо нагадує, що хоч методи насильства незмінні, проте й способи чинити опір нам відомі.

У тексті використано фрагменти усної історичної інтерв'ю з людьми, котрі пережили радянські масові депортації, що їх у 2021–2022 роках записала команда [ГО «Після тиші»](#); а також матеріали з неопублікованої через війну монографії Тамари Вронської «Непевний контин[е]нт: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення».